

Makale Türü / Article Type: Araştırma / Research

Geliş / Submission: 28.10.2024

Kabul / Acceptance: 16.12.2024

Yayın / Publication: 30.12.2024

Türk Halk Kültüründe Taşlarla İlgili Atasözleri ve Deyimler

Proverbs and Idioms About Stones in Turkish Folk Culture

Mustafa SOLMAZ*

Öz

Atasözleri ve deyimler; bir toplumun yaşam biçimini, anlayışını, zekâsını, düşüncesini, sevincini, korkusunu, toplumsal bilinçaltında yatanları dışa vuran, kültürün gelecek nesillere aktarım araçlarından olan, halka mal olmuş ve kalıplaşmış ifadelerdir. Milletlerin en önemli dil ve kültür hazinelerinden olan bu sözler, toplumların gündelik yaşamları içerisinde karşılaştıkları olayları az sözle çok anlam içeren yargılarla ifade ettikleri biçimlerdir. Öğretici ve ders verici nitelikte olmalarının yanında işlek olmalarından dolayı akılda kalıcılıkları, gelecek nesillere aktarılma özellikleri varlıklarını kuşaklar boyu sürdürmelerinin en başta gelen nedenlerindenidir. Neredeyse her nesneyle ilgili atasözü ve deyim bulunması Türk dilinin zenginliğini ortaya koyması, göstermesi açısından önemlidir. Türk kültür birikimini ve değerlerini taşıyan atasözü ve deyimler, farklı bölgelerde değişik sözcüklerle ifade edilebilir. Her ikisi de söz kalıbı olmasına rağmen deyimler çoğunlukla, ilk kullanımından itibaren dile kolayca yerleşebilirken, atasözleri; deneyimler sonucu elde edilen bilgiler olan yol göstermek, öğüt vermek, ibret alınması için gerçekleri bildirmek gibi amaçlar taşıdığından dile yerleşmesi ve ortak kullanıma girmesi deyimlere göre daha geç olur. Halk edebiyatı ürünleri içerisinde yer alan, toplumun kültürel yanlarını yansıtan ürünlerden olan bu sözler, her yeni dönemdeki durum ve oluşlar karşısında kendilerini güncelleyip zamanın ruhuna uygun olarak yenilerini ortaya çıkarırlar. Küçük ve basit bir kurguyla ortaya konan bu kalıp sözler, gördüklerinin aksine anlamca çok büyük ve derin bir yer kaplarlar. Makalemizde; güncelliklerini kaybetmeden sürekli yenileri eklenen, türkü, masal, mit gibi metaforik türlerin en basiti olmasına rağmen sosyal bir amacı ve görevi de olan, Türklerin sosyal ve kültürel gelişmelerinin izlerinin bulunduğu atasözü ve deyimlerden taş sözcüğünün hem mecaz hem de gerçek anlamları kullanılanlar çalışma konumuza dahil edilmiş, atasözü ve deyim çalışmalarına katkı sağlayacağı öngörülmüştür.

Anahtar Kelimeler: *Toplum, Yaşam, Kültür, Aktarım, Gelecek.*

* Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-posta: mustafasolmaz@yyu.edu.tr, ORCID:0000-0002-3323-7448

Atf için / Cite as: Solmaz, M. (2024). Türk Halk Kültürü'nde taşlarla ilgili atasözleri ve deyimler. *Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi- ViSBiD*. Sayı: 8, ss: 146-157

DOI: 10.62068/visbid.1575087

Abstract

Proverbs and idioms are publicly known and stereotyped expressions that express a society's way of life, understanding, intelligence, thoughts, joys, fears and what lies in the social subconscious, and are tools for transmitting culture to future generations. These words, which are some of the most important linguistic and cultural treasures of nations, are forms through which societies express the events they encounter in their daily lives with judgments that contain a lot of meaning in few words. In addition to their instructive and instructive nature, their memorability due to their functionality and their ability to be passed on to future generations are among the primary reasons why they continue their existence for generations. The fact that there is a proverb and idiom related to almost every object is important in terms of revealing and showing the richness of the Turkish language. Proverbs and idioms that carry Turkish cultural heritage and values can be expressed with different words in different regions. Although both are word patterns, idioms can mostly easily settle into the language from their first use, while proverbs; Since it has purposes such as guiding, advising, and informing facts for the purpose of being a lesson, which are information obtained as a result of experiences, it settles into the language and enters into common use later than idioms. These sayings, which are among the products of folk literature and reflect the cultural aspects of the society, update themselves in the face of the situations and formations in each new period and create new ones in accordance with the spirit of the time. These formulaic sayings, which are presented with a small and simple plot, occupy a very large and deep place in terms of meaning, contrary to what they seem. In our article; proverbs and idioms, which are constantly added without losing their currency, which have a social purpose and duty despite being the simplest of metaphorical genres such as folk songs, tales, and myths, and which bear traces of the social and cultural developments of the Turks, have been included in our study subject, and it is envisaged that they will contribute to proverb and idiom studies.

Keywords: *Society, Life, Culture, Transmission, Future.*

Giriş

Her canlı hemcinsleriyle iletişim kurmak için kendince bir dil kullanır ve bu diller içerisinde kullanılan ifade şekli, aradan binlerce yıl geçse de (insanınki hariç) değişmez, yeni ses ya da işaretler getirilmez hep aynı kalır. Ancak insanoglu diğerlerinden farklıdır ve zaman geçtikçe iletişim araçlarını hem çeşitlendirmiş hem de kullandığı dili yeni anlatım şekilleri ile zengin bir hale getirmiştir. Diğer canlılardan daha akıllı bir varlık olması, çevresinde bulunan diğer nesnelere de dilin içerisine sokup farklı örnekler ortaya koymasını, zengin bir anlatım şekline dönüştürmesini sağlamıştır. Elde etmiş olduğu deneyimlerini kültürel bir hafıza ile gelecek nesillere aktararak birikimlerinden onların yararlanmasına imkân tanımıştır. Saygı duyduğu doğadaki farklı nesnelere günlük yaşamının akışı içerisinde kullanabileceği uygun bir biçime getirerek işlerini kolaylaştırmış, demiri kullanarak diğer canlılardan üstünlüğünü, taşlardan anıtsal yapılar inşa ederek gücünü, hastalıklara çare bularak ilmini, teknolojik alanda ilerlemeler kaydederek aklını göstermeye çalışmıştır.

Farklı şekilde tanımlamaları olan deyimler; “anlatım gücünü artırmak için, az çok mantık dışına kayan bazı sözcükleri değişmediği halde bazıları değişip çekimlere giren kalıplardır” (Hatiboğlu, 1982:194). Diğer sözlü edebiyat ürünleri gibi Türk halk felsefesinin sözcüklere yansımaları olan, “ifade edilmesi güç ve anlam yetersizliğine neden olabilecek durumlarda” (Hamidov, 2006:40) az sözle çok şey ifade eden etkili bir anlatım aracı olan deyimler, günlük yaşamımızın ayrılmaz parçalarından birisidir. İfade edilmek istenen düşünce ve kavramları dinleyen dikkatini çekecek, hoşuna gidecek bir anlatımla dile getirme yöntemlerinden birisi olan deyimler çoğunlukla; “Belli bir durumu, bir kavramı, ya çekici anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce.” (Aksoy, 1988:52) şeklindedirler ve gerçek anlamları dışında kullanılan sözcüklerle kendilerine has anlamlar üretirler. Kalıplaşmış sözcüklerden ya da cümlelerden oluştuğu için bazen atasözleri ile karıştırılır. Kavramları çekici bir şekilde ortaya koymayı amaçlayan, Türk kültür birikimini ve değerlerini taşıyan deyimler farklı bölgelerde değişik sözcüklerle ifade edilebilir. Her ikisi de söz kalıbı olmasına rağmen deyimler çoğunlukla, ilk kullanımından itibaren dile kolayca yerleşebilirken, atasözleri; deneyimler sonucu elde edilen bilgiler olduğundan yol göstermek, öğüt vermek, ibret alınması için gerçekleri bildirmek gibi amaçlar taşır. Bu yüzden dile yerleşmesi ve ortak kullanıma girmesi deyimlere göre daha geç olur.

Kim tarafından ne zaman söylendiği bilinmeyen; ancak bir toplumun duygu, düşünce, inanç ve kültür yapısını yansıtan kısa ve özlü sözler olan atasözleri, içerisinden çıktığı topluma mal edilerek yüzyılların düşünce ve mantık sisteminde olgunlaşıp toplum tarafından benimsenmiş ve kültürel yapı içerisinde halkın dil zevkini de yansıtarak günümüze ulaşmıştır. “Dahası, atasözlerinin en eski şekillerinin mitlerin modeli oluşturduğu dünya görüşüne bağlı kabullerin, bir örnek üzerinde kalıplaşmış kutsama törenlerine veya ritüele dönüşmeleri sürecinde ve belli düsturlara bağlanış aşamasında da yine atasözlerinin işe koşulmuş olması determinist bir gereklilik olarak karşımıza çıkmaktadır” (Çobanoğlu, 2004:2). İnsana özgü olan bencillik, sevgi, düşmanlık, dostluk, arkadaşlık gibi farklı duygularla, toplumu ilgilendiren her konuda bir örneği bulunan atasözleri, toplumların yapısına, yaşam felsefesine göre değişiklik gösterir. Bu yüzden, her ne kadar insan olmasından kaynaklı benzerlikler olsa da, farklı kültür yapılarından dolayı toplumların atasözleri de farklılıklar gösterir.

Konar-göçer yaşam tarzlarından dolayı zengin bir halk edebiyatına ve sözlü kültür içerisinde oldukça önem taşıyan atasözlerine sahip olan Türklerin; “ilk yazılı belgelerden en son çağdaş eserlere kadar atasözlerinin kültürel değerlerini ve değer yargılarını ustaca ve etkili bir şekilde anlatmak için sık sık kullandıkları görülmektedir” (Öztopçu, 1992:34). Genellikle, benzetme ya da örnekleme yoluyla sözcüklerin farklı anlamlarının da kullanılabilmesi Türk atasözleri, tıpkı diğer toplumlarda olduğu gibi, geçmişten gelen kendi alışkanlıklarına göre şekillenmiştir. Ancak bazen atasözlerinin aynı konuda çelişkili ifadelerle ortaya konduğu durumlar karşımıza çıkabilir. Bir taraftan ‘iyi insan lafının üstüne gelir’ şeklinde kişinin iyiliğinden, dostluğundan söz edilirken, diğer taraftan ‘iti an taşı hazırla’ ifadesiyle bunun tam zıddı bir düşünce ortaya konabilmektedir. Bu, toplumda farklı düşünen insanların aralarında çelişkiler olabileceğini de ortaya koyar.

Toplum; deneyimlerini, çevresinde yer alan nesnelere dayanarak somut bir şekilde atasözü ve deyimler aracılığıyla az söze çok anlam yükleyerek ortaya koymuştur. Zamanla, kültürel unsurların çoğalmasına bağlı olarak, toplumun benimseyip kültürel belleği içerisinde yer alan nesnelere gerçek anlamları silikleşmiş, ancak anlamsal olarak daha çok ön plana çıkmıştır. “Az sözle çok kavram ve yargının anlatıldığı deyimler ve atasözleri toplumların var oluş süreci içinde oluşur, kuşaktan kuşağa aktarılır, zamanla bir kısmı unutulup, yeni durumlar ve oluşumlar karşısında yenileri ortaya çıkabilir” (Çotuksöken, 1988:7). İlk ortaya konan ve küçük bir olayı ifade eden anlam çekirdekleri, toplumsal yaşam içerisinde dolaşmaya başlayınca anlam bakımından büyüyüp, geniş bir anlam boyutuna ulaşmıştır. Atasözü ve deyimler, kıvrak bir zekânın ürünü olarak; “Az ve basit bir kurguyla çok şey anlatabilen bu sözler farklı olaylar/durumlar karşısında farklı manalara bürünebildiği için anlam esnekliğine sahiptir” (Erdem, 2010:35). Kısa ve öz olmalarından kaynaklı olarak anlam yoğunluğuna sahip olan atasözü ve deyimler, edebi bir tarzda benzetme yoluyla söylendikleri için hem anlamca zengin olmuşlar hem de akıcılıkları sayesinde zihinlere kolayca yerleşerek toplum içerisinde yayılmış ve kalıcı olmuşlardır.

Türk halk felsefesinin ve dünya görüşünün bir yansıması olan deyimlerin ve atasözlerinin her ikisinin de toplum tarafından benimsenmesi ve yaşamın her alanında kullanılması, kendilerine özgü özellikleri olmasına rağmen, zaman zaman birbirleriyle karıştırılmaktadır. Deyimler; bir düşünceyi, bir kavramı en etkili şekilde ifade etmeyi amaçlarken, atasözleri; toplumda uyulması gereken temel ilkeler, genel uyarılar, öğütler, deneyimlere dayalı bilgiler vermek gibi amaçlar taşır. “Atasözlerini özellikle edebî noktada değerli kılan durum ise az ve basit cümlelerle “müşahhasan mücerrede giden bir yolla” çok şey anlatma yönüdür” (Elçin, 1981:684). Her iki tür de, bir milletin her kesimine hitap eden, bireylerin düşüncelerinin şekillenmesi ile toplum yaşamına uyum sağlamasına yardımcı olan, ortak düşüncenin, kültürel birlikteliğin süslü birer ifadesi olarak ortaya konan yazılı ya da sözlü ifadeleri güzel, etkili ve çarpıcı biçimde karşıya aktarma meylinde. Bazen; dilde ve kültürde ortaya çıkan değişimler deyimler ile atasözlerindeki sözcüklerin yeni değişime uyum sağlayarak anlam değişmeden sözcüğün değişmesine neden olabilir. Bazen de, anlam aynı kalmasına rağmen, aynı atasözünün, ‘mum dibini aydınlatmaz’ ya da ‘mum dibine ışık vermez’ şeklinde farklı bölgelerde değişik sözcüklerle söylenebilir.

Asya’nın uçsuz bucaksız geniş bozkırlarında asırlarca yaşayıp çoğalarak farklı coğrafyalara dağılan, “Kültürünün ve benliğinin oluşumunu sağlayan anavatanlarını bırakıp Anadolu’ya göç etmiş

olan Türkler burada eski alışkanlıklarını sürdürecekleri benzeri alanlara yerleşmiş ve bu alanları inanışlarıyla bezemişlerdir” (Bulut, 2017:116). Dilimizin temel unsurlarından biri olan atasözlerinin ilk yazılı örnekleri, Orhun Abideleri, Uygur metinleri, Kutadgu Bilig, Divân-ü Lügat-it-Türk gibi eserlerde bulunur. Ancak, yazılı anlamda ilk olarak;

Çinliler, Pan Ku (MS 32-92) tarafından kaleme alınan Han Shu (1. yüzyıl) adlı yıllıkların 66. bölümünde Hunlarla MS 90 yılında yapılan bir savaşı kayıt altına almışlardır. Yıllıkların Türklerin hangi stratejiyi kullanarak savaşı kazandıklarını anlatan kısmında Hunlara ait, atasözü olabilecek bir ifadeye yer verilmiştir (Erdal, 2019:504).

Metinde anlatılanlara göre; Hunlar, sayıca çok kalabalık olan Çin ordusunun başında bulunan imparatora sık sık çeşitli hediyeler sunarak onu büyüler, hediyeleri sunan kişi ‘Han ordusunun başına uğursuz işler geleceği’ hakkında kehanetlerde bulunarak onu umutsuzluğa sürükler. Böylece başsız kalan Çin ordusunun savaşı kaybedeceği söylenerek ‘Bir kurt kaybedilir, bin koyun kaçar’ şeklindeki ifade ile imparator kurda, Çin ordusu koyuna (Erdal, 2019:505) benzetilmiştir. Çinliler, Hunların kullandıkları bu kısa ve özlü sözü kaydederek yazılı ilk Türk atasözünü günümüze taşımışlardır. Aradan yüzyıllar geçtikten sonra oluşturulan atasözlerinde bile geçmişteki kültürel hafızanın izlerini ya da yansımalarını bulmak mümkündür.

Günlük yaşamı içerisindeki acı, keder, sevinç, umut, mutluluk başarı, başarısızlık, çalışkanlık, tembellik, dostluk, düşmanlık, doğum, ölüm, üretilen mal, ortaya konan eser gibi hem soyut hem somut bütün kavramlar, doğumundan ölümüne kadar insanın kullandığı dil içerisinde farklı şekillerde yerlerini almıştır. İnsan, yaşamının her alanında çektiği acıyı, sevinci, hasreti, zorluğu, kazandığı bilgiyi, bizzat yaşayarak elde ettiği deneyimlerini farklı nesnelere kullanarak özlü sözler şeklinde, atasözü, deyim ya da farklı bir anlatımla sonraki kuşaklara aktarmak istemiştir. Atasözleri ve deyimler içerisinde kullanılan bu nesnelere birisi de; eşikten mezara kadar yanından hiç ayrılmayan, masallarından ninnilerine, türkülerinden ağıtlarına, destanlarından efsanelerine kadar bütün halk edebiyatı ürünlerinde yer alan ve onun kültüründen çıkmayan ‘taş’tır.

İnsanın doğduğu, yaşadığı, acı-tatlı günlerini geçirip öldüğü çevresinde en çok karşılaştığı taş, deyimlerimizde ve atasözlerimizde bazen gerçek, bazen mecazi anlamı kastedilerek kendisine yer edinmiş, kişinin doğumundan ölümüne kadar yanından hiç ayrılmamıştır. Sertliği, katılığı, gücü, dayanıklılığı, hareketsiz oluşu her ne kadar onu cansız bir nesne gibi gösterse de, sözcükler içerisine girdiğinde ifade ettiği anlamlar çok daha canlı, hayat doludur. “Taşın büyüklüğünde ve sertliğinde, biçiminde ya da renginde, insan, içinde bulunduğu profan dünyadan farklı bir dünyaya ait bir gerçeklik ve güçle karşılaşır” (Eliade, 1949:188) ve bu gücü yaşamın özeti olan atasözlerinde, deyimlerde anlatmak istediklerini ifade etmek için bir araç olarak kullanır. Bu sayede, hem taş hem ifadeler, kültür içerisinde ebedileşmiş ve edebileşmiş olur. Türkçede, doğumdan ölüme kadar insan yaşamının farklı dönemlerinde, farklı olaylar için söylenen ve taş ile ifade edilen çok sayıda atasözü ve deyim vardır. Makalemizde, bunları karışık bir şekilde ele alıp açıklamaya çalışacağız.

Bebeğini dünyaya getirip kucağına alan anneden daha mutlu insan yoktur artık ve bu mutluluk ailesinin daha canlı, neşeli bir şekle dönüşmesini sağlar. Baba ile anne yavrularını sağlıklı bir şekilde

büyütüp gerekli eğitimlerini vererek geleceğe hazır hale getirme telaşına girerler. Ancak, her şey düşündükleri ya da hayalini kurdukları gibi değildir. Çünkü çocuk büyütme emek ve fedakârlık ister, bebeğin zaman zaman hastalanması, uykusuz gecelerin başlaması ile zahmet anlamına gelir. Yemesinden içmesine, eğitiminden evlenmesine kadar geçen süreçte, evlilik sonrasında bile, elinden geleni yapıp zorluklara katlanmayı göze almak demektir. Çocuğun biraz büyüüp dış çevre ile tanışması yeni sorunları beraberinde getirir ve arkasından okul yaşamı farklı konuları da gündemlerine almalarına neden olur. Bütün bu zorlukları belirtmek için; “Çocuk büyütme taş kemirmek” denmiştir. Durumun abartılarak ifade edilmesi, belirli bir dönemden, özellikle gençlik çağından sonra ailenin çocuk üzerindeki etkisinin azaldığını, denetiminin güçleştiğini, çevrenin etkisinin daha fazla olduğunu anlatmak içindir.

Çocuğun ailede örnek alacağı ilk kişi; kız ise anne, erkek ise babadır. Bu yüzden; “Taşa çıkan keçinin ağaca çıkan oğlağı olur”, denilerek, çocuğun kendisine rol-model olarak seçtiği kişiye benzemesinin, hatta daha da ileri bir duruma gelmesinin doğal bir durum olduğu anlatılır ve bu durum, aynı anlamda olan benzer atasözünde, “Ağaca çıkan keçinin dala çıkan oğlağı olur” şeklinde ifade edilmiştir. Çocuğunun iyi olmasını ve istediği niteliklerle donanmasını isteyen ailelerin öncelikle kendilerinin bu özelliklere sahip olması gerektiği kısa, öz ve basit bir cümleyle öğütlenmiştir. Bir başka atasözünde ise; “Kurttan kuzu doğar” şeklinde tam karşıt bir ifade görülebilir. Burada, aile ne kadar iyi olsa da, ne kadar çaba sarf etse de, çevrenin de etkisiyle, çocuğun farklı bir yapıya bürünebileceği anlatılmıştır.

Bazı insanların tembel, işe yaramaz olduğu düşünüldüğünde, ya da kişiden beklenen, umulan bulunamadığında, her insanın mükemmel olamayacağı, kusuru olabileceği düşünülür. Ancak olumsuz bir etki oluşturabilecek yapıdaki kişiye de kızılır, taşın değdiği yeri etkilemesinden yola çıkılarak; “Adam ol da baş yar” denir. Böylece, küçük bir taşın bile yararlı olabileceği düşüncesinden hareketle, o kişinin işe yaramaz birisi olarak görüldüğü, çevresindeki insanlara gıpta edildiği, kızılan kişinin ise o kişilerden daha değersiz bulunduğu anlatılır.

Bir sıkıntı ile karşılaştığımızda, olayı çözmek için önce yakın çevremize bakar kimlerin yardımıyla sorunun çözülebileceği konusunda kafa yorabiliriz. Ancak hemen karşımıza; “Her taş baş yarmaz” atasözü çıkar ve umutsuzluğun çevremizi sarmasına neden olur, herkesin bu sorunu çözmede yardımcı olamayacağı dile getirilir. Bu esnada; “Ummadığın taş baş yarar” ifadesi karşımıza çıkar ve beklenmedik anda, tahmin edemeyeceğimiz kişilerin sıkıntından kurtulmamıza yardımcı olabileceğini anlatarak ufukta bir ışık olduğunu göstererek bizi çaresizlikten kurtarır.

Bir kişiyi eleştirmek ya da iğnelemek için “Taş atmak” deyimini kullanılır. Çünkü taş değdiği yeri etkiler, acıtır, bazen yaralar, hatta değdiği yere bağlı olarak, ölüme kadar götürür. Taşın zarar verici etkisi kullanılıp daha ağır eleştirilerde bulunmak için; “Taşa tutmak” deyimini kullanılır, sınır tanımadan eleştiriler arka arkaya sıralanır. Diğer taraftan, “Dostun attığı taş baş yarmaz” denilerek, taşın zarar verici etkisi hafifletilir ve neredeyse dostça sunulan bir gül imiş pozisyonuna getirilerek, aslında dostun acı söylemesinin, onu eleştirmesinin, kötülemek amaçlı olmadığı, kişinin kendine gelmesi, yaptığı yanlışlardan dönerek doğruyu bulması niyetiyle ona yol göstermek için söylendiği anlatılır.

İnsan yaşamının vazgeçilmezlerinden olan çalışmanın yararları sürekli dile getirilir ve başarılı olmanın şartlarından birisi olarak da, genel anlamda, herkes tarafından kabul edilir. Çalışmanın aynı zamanda vücudun dinç ve sağlıklı kalmasını sağladığını belirtmek için, “Yuvarlanan taş yosun tutmaz” denir. Tıpkı insanın, çalışmadığı zaman vücudunun hantallaşıp hastalıklara karşı direncini kaybederek her tür hastalığa davetiye çıkartması gibi yerinden kıpırdatılmayan taşlar yosun bağlar ve bu, taşın zamanla yıpranmasına neden olur. Çalışmanın ileriye yönelik bir yatırım olduğu ve boşa gitmeyeceğini anlatmak için, “Gençlikte taş taşı, kocalıkta ye aş” denir. İnsanın her yaşta dinç kalamayacağı, güçten düştüğü dönemlerde ise daha önceki çalışmasının karşılığını göreceği anlatılır.

Bazen, bazı engellerden dolayı, kişinin çabalaması, elinden gelen her şeyi yapması, birilerinin engel olmasından dolayı yeterli gelmeyebilir. Bu durumda, “Arabasının tekerine taş koymak” deyimini karşımıza çıkar. Her şeyin olağan devam ettiği bir süreçte, gidişatı çekemeyen kişi ya da kişilerce ortaya engeller konması, yürüyen işlerin duraklamasına, bazen de olumsuz yönde sonuçlanmasına neden olur. Ancak, işine engel olunan kişi, güçlü ilişkileri olan, aynı zamanda işin sonuçlanması için dirayetli davranan inatçı bir tip ise bu kez durumu anlatmak, şeklinin değiştiğini ifade etmek için “Baltayı taşa vurmak” deyimini kendisini gösterir. Engel olmaya çalışan kişinin durumunun vahametini ve olayın tersine döndüğünü göstermek açısından, “Taş çömleğe çarparsa vay çömleğin haline, çömlek taşa çarparsa yine vay çömleğin haline” şeklinde acımayı da kapsayan ifade kendisini gösterir. Çünkü güçlü birisiyle uğraşan kişi, her durumda yenilmeye mahkûmdur. Bir de bunlara bağlı olarak Divanü Lügati't – Türk'te geçen, günümüzde ise “Bükemediğin eli öpeceksin” şeklinde dile getirilen “Taşı ısıramayanın öpmesi gerekir” atasözü vardır. Bu da, yenemeyeceği kişinin dediklerini yapmasının, en azından onunla ters düşmemesinin, bireyin zarar görmemesinin önüne geçebileceğini anlatır.

Acıma duygusu olmayan merhametsiz kişilerin kalbi, hisleri olmadığını düşünülmesi ve sert olmasından dolayı, taş ile aynı görülür. Bu yüzden, “Taş yürekli” deyimini ile bu kişinin hissiz, canlılara karşı acıma duygusu taşımayan merhametsiz, anlayışsız birisi olduğu belirtilir. Bu özellikteki insanların kızdığı, sinirlenip kendisini kaybederek duygularına hâkim olamadığı dönemlerde, her şeyi yıkıp yerle bir etmek istediği, karşısındakine zarar vermek için her şeyi yapabildiği, “Taş üstünde taş bırakmamak” deyimini ile ortaya konmaya çalışılır. Çünkü amacı, o anda, karşısındakini olabildiğince yıpratmak olan birey, zarar vermekte sınır tanımaz ve önüne çıkan her şeyi yok etmek ister. Bu deyim, tarihte geçmiş büyük savaşlar dile getirilirken büyük zayıflıklar verildiğini anlatmak için de kullanılır.

Gençliğin verdiği enerjiyi ve bu sayede her şeyi yapabilme kapasitesini “Taşı sıkısa suyunu çıkarır” deyimini ile karşılarız. Güçlü, dirayetli, inatçı yapısından dolayı bazı insanların mücadeleci bir ruha sahip olduğunu, her durum ve şartta aç kalmayacağını, zorlukların üstesinden geleceğini göstermek amacıyla “Ekmeğini taştan çıkarmak” deyimini kullanılır. “Değirmen taşının altından diri çıkar” sözü ise, en ağır koşullarda, en tehlikeli durumlarda bile hiçbir güçlükten yılmayan her tür zorlukla baş edebilen, her tür ortamda başarılı olmanın bir yolunu bulan kişileri anlatmak için kullanılarak bu tür insanların sarsılmaz bir iradesinin, hiç eksilmeyen bir enerjisinin olduğu belirtilmiş olur. Bunun tersine: “Döner taşı öter kuşu olmamak” deyiminin tam yerini bulduğu kişilere baktığımızda bunların; mesleği olmayan, pasif, kendi halinde, el attığı çoğu işte başarısızlık yaşayan, günlük yaşasını zorlukla elde eden fakir kimseler olduğunu görürüz.

Söylenmesi gerekenleri, lafı uzatmadan, dolandırmadan zamanında ve yerli yerinde kullanan kişiler için, “Taşı gediğine koymak” deyimini kullanılarak takdir edilir. Ancak, bilgisi olmasa dâhi gereksiz yere her konuda fikir bildiren, kendisine güveni tam olmadığı halde ağırlığı olduğunu gösterebilmek için kendisini ilgilendirmeyen işlere müdahale eden, bazen de her olumsuz olayın arkasında az ya da çok etkisi olan insanlar için “Hangi taşı kaldırırsan altından çıkar” sözü biçilmiş kaftan gibidir. Bazı ortamlarda ise; söylenilen sözün, yapılan işin kıymeti bilinmez, takdir edilmez. Bu durumda söylenen “Taş yerinde ağırdır” atasözü, tanınmadığı bir yerde kişinin söylediklerinin yeterince dikkate alınmayacağı, onu dikkate alacak ve sözüne itibar edeceklerin ancak kendisini iyi tanıyanların bulunduğu ortamlar olacağı gösterilir. Aynı zamanda bir şeyin kıymetinin her yerde aynı olmadığını, ihtiyaç olması halinde değerli kabul edileceği belirtilmiş olur.

“Delikli taş yerde kalmaz deli kız evde kalmaz” atasözü, bir yerde kıymeti olmayan ya da değerli kabul edilmeyen nesnelerin dâhi beğeneni olduğunu belirtmek içindir. Benzer şekilde “Kötü baklanın kör alıcısı olur” atasözü bu görüşü destekler niteliktedir. Delikli taş ve deli kız ifadeleri iki farklı nesnenin kusurlarını belirterek, çoğunluğun işe yaramaz olarak gördüğü durumu mecaz olarak tespit için kullanılmıştır. Her insanın kusurları olabileceğini, ancak bazı kusurların herkes tarafından aynı kabul edilmeyeceği, toplumsal bakış açısının her konuda tam bir mutabakat içerisinde olamayacağı anlatılmıştır. Aslında her varlığın değerli olmasına rağmen her insanın farklı beğeni, bakış, anlayış, zevk gibi farklı yaklaşımları olmasından dolayı bir kısım insanların hiç beğenmediği, hatta aşağılayarak baktığına bir başkasının aynı gözle bakmadığı görülür. Kerem ile Aslı hikâyesindeki Kerem’e, ‘Aslı’nın güzel değil çirkin bir kız olmasına rağmen onun uğruna dişlerini niye çektiği sorulur, o da, ‘bir de benim gözümle bakın’ diyerek farklı bakış açılarının güzel-çirkin, değerli-değersiz gibi kavramların göreceli olduğunu, kişiye göre değiştiğini açıklamış olur.

Kimsenin etlisine sütlüsüne karışmayan kendi halinde olan insanları anlatmak için, “Dertsiz baş, mezarda taş” denilerek bu kişinin varlığı ile yokluğu arasında bir fark olmadığı ortaya konmaya çalışılır. Diğer taraftan, hayatın sıkıntılarından ve zorluklarından uzak kalmanın mümkün olamayacağı, sorunların üstesinden gelebilmek için çaba sarf etmek gerektiği vurgulanır. Yaşamları boyunca insanların başarı, mutluluk, güzellik gibi kavramları elde etmek için gayret etmeleri gerektiği, ancak bunları elde etmenin her zaman kendi iradesinde olmadığı, hayatlarında sıkıntı yoksa bile bunun ölünceye kadar devam edemeyeceği anlatılır. Ayrıca, kendisinden başkasıyla ilgilenmeyen, yalnızca kendi yaşamına odaklanan kimselerin, mezardaki taşın sadece orada yatanın adını belirtmesi gibi, kendisinin de bir insan figürü olarak kalacağı, faydasız boş bir yaşam geçireceği hatırlatılır. İnsanların yaşamını değerli kılan şeylerin, insan olmanın gereği olarak, başkalarına da yararlı olmaktan geçtiği, dünyada mücadele olmadan geçen bir anın mümkün olmadığı, yaşamında karşısına çıkan zorlukların üstesinden gelemeyeceği, toplumdaki dışlanma ihtimali olduğu, toplumsal bir varlık olarak yaşamını sürdürmesi gerektiği öğütlenir.

İnsan sosyal bir varlık olduğundan, çevresinde bulunan insanlara ihtiyaç duyar ve bazı işleri yapmak için başkalarından yardım ister. “Baş başa vermeyince taş yerinden kalkmaz” ya da “Yalnız taş duvar olmaz” şeklindeki atasözlerinde bu gerçeğe vurgu yapılmaktadır. Bir duvar yapmak, bir bina kurmak için bir taş yeterli olmaz, büyük işler başarmak için de, bazen birden fazla güce ya da akla ihtiyaç

duyulur ve bunların bir araya gelmesiyle işlerin kolaylaşması sağlanarak büyük başarılar elde edilebilir. Taşların kenetlenerek duvarı oluşturup sağlam bir şekilde durmasını sağlamasına benzer şekilde insanların birlik halinde hareket etmesi takımın gücünü artırır, başarmakta zorlanılabilecek işler daha kolay hale getirilerek başarılı bir sonuç alınır. İşbirliği ve dayanışmanın önemini göstermek için, benzer anlamlarda kullanılan “Bir elin nesi var iki elin sesi var” örneğinde olduğu gibi çok sayıda atasözü ve deyim insanlara öğüt verme amacını taşımaktadır.

Bir arada olmanın güzelliğini, paylaşmanın, yardımlaşmanın zevkini ifade eden, yerine göre kardeşliğin bir başka şekline dönüşen dostluk, arkadaşlık insanın ihtiyaç duyduğu kavramlar içerisinde en önde gelenlerinden ikisidir. Dertlerin, hüznünlerin paylaşılıp etkisinin azaltılması, zorlukların omuz vererek birlikte aşılması, sevinçlerin paylaşılıp mutlu olunması, içten gelen arkadaşlıklar, samimi duygular sonucu insani ilişkilerle ortaya çıkar. Ancak her birey aynı samimi duygularla arkadaşlık etmeyip kendi çıkarlarını gözeterek hareket ettiğinde dostluk, iki tarafın başarı kazanmasının, mutlu olmasının anahtarı olmaktan çıkarak birinin zararına dönüşmeye başlar ve “Arkadaş değil arka taşı” şeklinde belirtilen deyimdeki gibi birisinin diğerine yük olduğu durum baş gösterir, ilişkilerde sıkıntılar ortaya çıkar. Dostunun menfaat için kendisiyle bir arada olduğunu fark eden kişinin, yaptığı arkadaşlıktan duyduğu pişmanlık yine taş sözcüğü kullanılarak “Başını taştan taşa vurmak” deyiimiyle karşılanır. Ancak bu deyim, sadece arkadaşlık ilişkileri için değil, geçirilen onca zamanın boşa gittiği düşünülerek, büyük pişmanlık duyulan her işten sonra kullanılabilir.

Bazı insanlar; “Emeksiz yemek olmaz” atasözüne muhaliflermiş gibi, elde etmek istediklerini emek vermeden ya da en az emekle bir şey yaparak birden fazla yarar elde etmek ister. Bu yüzden; “Bir taşla iki kuş vurmak” ya da “Bir dalda dokuz ceviz görmeyince taş atmaz” sözleri bu insanları belirtmek için kullanılır. Bir kısım insanlar da sahip olmak istediklerine en az güç sarf ederek ulaşmak, “Derenin kuşunu derenin taşıyla vurmak” ister. Kendisinden bir şey çıkmasını istemeyen, masraf etmeden hedefine varmaya çalışan bu insanlar toplumda uyanık ya da açık göz sıfatıyla anılırlar. Ancak, emeksiz elde etmelerine rağmen elde ettiklerinden memnun kalmayan bir takım insanların bulunması, “Taş attı da kolu mu yoruldu?” sözüyle onların eleştirilmesini beraberinde getirir. Bunların yanında, çok çaba sarf edip emek harcanmasına rağmen kazanımlarının yeterli olmadığı durumları belirtmek amacıyla söylenen “Attığı taş ürüttüğü kurbağaya değmez” ifadesi yerli yerine oturur.

Toplum içerisinde kendisinden korkulan, her an bela olabilecek yapıda insanlar vardır. Bunlar elbise üzerine bulaştığı zaman kirleten çamur ile eşdeğer tutulduğundan, bu tipteki kişilerle uğraşılması gerektiği “Çamura taş atmak” deyiimi ile karşılanır ve kötülüğe bulaşmamak için bu insanlardan uzak durulması öğütlenir. Bu yapıdaki belalı insanlardan kaçan ya da bir yere yetişmek için acele edenlerin çok hızlı hareket ettiğini belirtmek için “Ardından sapan taşı yetişmez” şeklindeki deyim kullanılır. Aynı çamur sözcüğü, sözünden dönen ya da yapmak istemediği için bahaneler üreten insanları tanımlamak amacıyla “Çamura yatmak” şeklinde tasvir edilir.

Zaman zaman atasözleri arasında çelişkiler varmış gibi, aynı konuda söylenmiş ama tam zıt anlamlarda olanlar vardır. Bir yandan “Çok gezen çok bilir” diye söylenip seyahat edilmesi öğütlenirken, diğer taraftan “Gezen ayağa taş değer” denilerek fazla dolaşmaktan kaçınılması gerektiği dile getirilir.

Ancak her ikisinin de farklı bakış açısıyla ele alındığında doğru olduğu görülür. Birincisinde; görülecek yerlerde elde edilecek bilgilerin, deneyimlerin kişiyi diğerlerinden daha fazla donanımlı hale getireceği anlatılmaya çalışılır. İkincisinde ise, çok gezen kişinin elde edeceği bilgi, beceri, deneyim gibi yararlı, olumlu durumların yanında olumsuzluklarla da karşılaşabileceği konusunda uyarılır. Her ikisinin de doğruluğunu, insanın başına olumlu ya da olumsuz her tür olayın gelebileceğini, yine taş kullanılarak, “Başa gelmez iş olmaz, ayağa değmez taş olmaz” şeklindeki atasözü doğrular niteliktedir.

İnsanoğlu yaşamın olağan akışı içerisinde karşılaştığı olaylara tepkiler verir. Bu; bazen gülme, sevinme, kızma, sinirlenme gibi farklı şekillerde olabileceği gibi bazen de hiç beklemediği bir durumla karşılaştığında ortaya koyduğu şaşkınlık ifadesi biçiminde olabilir. Güzelliğini duyduğu, mutlaka görülmesi gerektiği söylenen bir yer ya da tarihi eserle karşılaşmadan önce, olabilecek özelliklerin en üst sınırıyla ilgili bireyin kafasında bir tahayyül oluşur ve “Taş çatlasa” deyiimiyle bu durumu zihninde şekillendirmeye çalışır. Ancak beklentisinin üzerinde bir güzellikle karşılaştığında verdiği ilk tepki, gördükleri karşısında gözbebeklerinin irileşip duraksamasıdır ve bu durum, “Gözleri faltaşı gibi açılmak” deyiimiyle açıklanır. Ancak, karşılaşılan durum beklenenin çok üzerinde ise, anlamı güçlendirmek ve düşüncenin etkisini arttırmak için bu kez, “Taş kesilmek” deyiimi kullanılarak şaşkınlığın derecesi gösterilmiş olur. Günlük olaylar içerisinde karşılaşılan, beklenmeyen bir durumun ortaya çıkmasıyla verilen şaşkınlıktan kaynaklı bütün tepkiler benzer ifadelerle gösterilir.

Her insanın olaylara verdiği tepki ile zorluklara katlanma derecesi farklıdır. Bazıları olaylar karşısında dayanamayıp isyan ederken bazıları zorluklara göğüs gererek beklemesini bildiği için, taşın dayanıklılığından yararlanılarak, bireyin olumsuzluklar karşısında direnme gücünü belirtmek amacıyla “Sabır taşı” deyiimi kullanılır. Bazen de, kişinin sevdiğine kavuşamadığı, elde etmek istediğine ulaşamadığı, yapabileceği bir şey olmadığı, kimseye içini dökemeyip acıya katlanmak zorunda olduğu, çaresiz kaldığı durumlarda, “Bağrına taş basmak” deyiimi, onun ruh halini tam olarak ifade eder. Bir yakınından ya da sevdiği birisinden ayrı kalan ve kavuşması zor olan kişiler de, ayrılığın zor olduğunu, ama ölüm ayrılığının daha zor olduğunu belirtmek için “Taş altında olmasın da dağ ardında olsun” der. Böylece uzaktaki kişiye hem sağlık temennisinde bulunur hem de kendisine bir teselli vererek bağrına taş basmaya devam ederek yaşamını sürdürür.

İnsan yaşamında zorlukların, kolaylıkların yanında, zaman zaman, bir kişinin bilinçsizce yaptığı bir hareketin sonucu işler karışır ve içinden çıkılmaz hale gelir. “Bir deli kuyuya bir taş atmış, kırk akıllı çıkaramamış” sözü tam da bu sırada ortaya çıkar. Yapılan hatanın ya da yanlışın düzeltilebilmesi, çözülebilmesi için genellikle, sorunu çözeceği düşünüldüğünden, akıllı yetenekli ve deneyimli kişilerden yardım istenir. Burada doğru yaklaşımın, bilgi birikiminin ne kadar önemli olduğu gösterilmeye çalışılır. Ancak yine de, bazı durumlarda, sözü edilen kişilerin de müdahalesi yeterli gelmeyebileceği gibi çözüm beklediğimiz kişinin olayın içine girmesiyle birlikte kolaylaşma yerine daha da karmaşık hale gelebilir. Beyaz pirincin içindeki beyaz taşı bulmanın zorluğu dikkate alınarak, daha da karmaşık hale gelen sorunun çözümünün artık çok daha zor olduğu bir benzetme yapılarak “Ayıkla pirincin taşını” şeklinde ifade edilir. Böylece her zaman akıl ve deneyimin yeterli olmayabileceği, daha fazla ve derinlemesine bir araştırma yapmanın gerekliliği, alışılmış yöntemlerin değiştirilmesi ve farklı bakış açılarıyla ele alınmasının zorunluluğuna vurgu yapılmış olur.

Birisinin niteliklerinin diğerinden daha üstün olduğunu belirtmek amacıyla kullanılan, “Taş çıkartmak” deyimini genellikle yaşlı kişilerin kenara çekilmelerini önlemek, hâlâ işe yarar olduklarını göstermek, hayat tecrübeleri sayesinde gençlerden daha iyi iş yapabileceklerini belirtmek için kullanır. Yaşlarından dolayı gündelik yaşamdan uzak durmaya başlayan bu tip insanlara değer verildiği, kendilerine her zaman ihtiyaç olduğu hissettirilmeye çalışılır. Artık zamanının dolduğunu düşünüp ölümü bekleyen bu kişilerin yaşama tutunmaları için bir neden olduğu ortaya konmuş olur. Bu durumda, değersiz oldukları gibi olumsuz bir düşünceye kapılan insanlar, düşüncelerini olumlu yöne dönüştürerek, kenarda boş boş bekleyen birisi olmaktan çıkıp, çevresine yararlı bir hale gelmeye çalışır.

Her insan ayrı bir dünya olduğundan; düşünceleri, zevkleri, bakış açıları, geleceğe ait planları, beklentileri de farklıdır. “Taş taş (dağ dağ) üstüne olur, ev ev üstüne olmaz” atasözünde insanların farklı mizaçlarından dolayı geçinmelerinin güçlüğü anlatılmaktadır. Zorluk derecesi ne olursa olsun, herhangi bir iş yapılmak istendiğinde, birden fazla kişi birlikte hareket ederek üstesinden gelebilmesine rağmen, farklı alışkanlıklara sahip olan iki ailenin aynı evde uzun süre birlikte beraber yaşaması, aynı yerde uzun süre barınması pek mümkün değildir. Çünkü Türk kültüründe dağ motifi büyüklüğün, ululuğun, yüceliğin simgesi olarak görülür. Aile de kutsal sayıldığından, iki evin (ailenin) bir arada bulunmasının zorluğu yüce iki varlığın her birinin kendine özgü yapısından dolayı aynı alanı uzun süre paylaşması zordur ve birisinin diğeriyle ululuk yönünden karşılaştırılmasını beraberinde getireceğinden ikisinin bir arada olamayacağı anlatılır.

Sonuç

Atasözleri ve deyimler; bir toplumun yaşam biçimini, anlayışını, zekâsını, düşüncesini, sevincini, korkusunu, toplumsal bilinçaltında yatanları dışa vuran, kültürün gelecek nesillere aktarım araçlarından olan, halka mal olmuş ve kalıplaşmış ifadelerdir. Bu ifadeler, toplumun herhangi bir konu hakkındaki gerçekliklerini, özgünlüklerini, düşüncelerini, tüm toplumsal katmanları da kapsayacak şekilde geçmişten süzülerek gelen ortak düşünceleri geleceğe taşıma özelliğine sahip, toplumsal algıların kolayca anlaşılmasını ortaya koyan kullanışlı birer araçlardır. Edebi bir sanat anlayışıyla dile getirilen atasözü ve deyimler, toplumun ortak hafızasında yer alan en eski düşünce biçimini yansıtan, ortak birikimi olan deneyimlerini etkili, kısa yolla ifade eden, aynı potada eritilen yaşam felsefeleridir.

Tarih sahnesine çıktıkları ilk günden bu yana iç içe oldukları, yaşadıkları coğrafyanın bir gerçeği olan dağlar-taşlar Türk kültür hafızasında önemli bir yere sahiptir. Taş, sadece atasözü ve deyimlerimizde değil, Türk edebiyatı içerisinde yer alan mitler, şürsel anlatılar, destanlar, masallar, hikâyeler başta olmak üzere hemen her alanda karşımıza çıkar. Taşın imgesel değeri; sertliği, dayanıklılığı, soğuk görünümü gibi farklı özelliklerinden kaynaklıdır. Atasözleri ve deyimler, insanların uzun gözlemleri, deneyimleri sonucunda ortaya çıktıkları için toplumun yaşamış olduğu çevrede gerçekleşen doğa olayları, sosyal-toplumsal değişimleri, dönüşümleri bazen açık bazen de üstü kapalı bir şekilde aktarıp öğüt vererek toplumun yazılı olmayan kurallarını ifade ederler ve bir anlamda toplumun kimlik kartı gibidirler.

Toplumsal bellek olarak karşımıza çıkan ve kadından çocuğa, toplumun temeli olan aile hayatından insani ilişkilerde kilit rol oynayan ‘söz’e kadar, hatta kullandığımız nesnelere hayatımıza yön veren düşüncelere varıncaya kadar hemen her konuda söylenmiş olan atasözleri ve deyimlerle ilgili olarak çok sayıda araştırma ve inceleme yapılmıştır. Türklerin yaşam felsefesinin özünü oluşturan bu ifadeler, geçmişten gelen deneyimlerden sızıp gelerek söz ve davranışlarımızın doğurabileceği olası sonuçlar hakkında bilgiler verip, toplum için öğretici ve yönlendirici görevi yaparlar. Araştırmamızda atasözü ve deyimlerin; toplumsal bilgi, deneyim ve değer yargılarının aktarımını her tür nesneyle, cansız ve soğuk görünümlü bir nesne olan taş aracılığıyla dahi, yapabileceği, bunu yaparken verdiği mesajların sıcak ve yerli yerinde olabileceği görülmüştür. Toplum nezdinde genel olarak kabul gören davranışların yanında reddedilen davranış biçimlerinin de az sözle öz olarak belirtilmesinin bireylerin belleklerinde yer edinmesini kolaylaştırdığı ve davranış biçimlerini belirlediği görülmüştür.

Kaynakça

- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2 / Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: İnkılâp Yayınevi.
- Bulut, B. (2017). Türk atasözlerinde dağ kavramının mekânsal işlevi, *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, (Prof. Dr. Tahsin Aktaş Armağanı), 12(5), 111-122.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Çotuksöken, Y. (1988). *Atasözlerimiz*, İstanbul: Varlık Yayınları.
- Eliade, M. (1949). *Traité d'histoire des Religions*, Paris: Payot.
- Elçin, Ş. (1981). *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erdal, C. (2019). Bir kurt kaybedilir, bin koyun kaçır ilk Türk Atasözü örneği olabilir mi?, E.Şimşek, içinde, *Toroslardan Tanrı Dağlarına Türk Halk Biliminin Ulu Çınarı Prof. Dr. Ali Berat Alptekin Armağanı*, (s.503-505), Konya: Kömen Yayınları.
- Erdem, S. (2010). Atasözlerinde metaforların işleyişi, *Milli Folklor*, 88, 33-37.
- Hamidov, H. (2006). Türkçe deyimlerin anlam özellikleri: Konuşma ile ilgili deyimler, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 22, 39-45.
- Hatiboğlu, V. (1982). *Türkçenin Sözdizimi*, (2.baskı). Ankara: DTCF Yayınları.
- Öztopçu, K. (1992). *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınevi.